

AFBEELDINGEN EN GELOOF

Katholieken en protestanten
in Europa en Barcelona,
16^e - 18^e eeuw

Project uitgevoerd in samenwerking met de Col.lecció Gelonch Viladegut

AHCB – Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
APSMP – Arxiu Parroquial de Santa Maria del Pi
AV – Albertina, Wenen
BC – Biblioteca de Catalunya
BS – Bayerische Staatsbibliothek
BNE – Biblioteca Nacional de España
CGV – Col.lecció Gelonch Viladegut
CRAI-UB – CRAI Biblioteca de Reserva. Universitat de Barcelona
FIA – Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic
GNN – Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg
HAUMB – Herzog Anton Ulrich Museum, Braunschweig
ICC – Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Cartoteca de Catalunya
MET – Metropolitan Museum, New York
MFM – Museu Frederic Marès
MIRG – Musée International de la Réforme, Genève
MUHBA – Museu d'Història de Barcelona
PA – Palau Antiguitats
SML – Stadtgeschichtliches Museum, Leipzig
MCU – Museum Catharijneconvent, Utrecht
RA – Rijksmuseum, Amsterdam
ZZ – Zentralbibliothek, Zürich

AFBEELDINGEN EN GELOOF

Katholieken en protestanten in Europa en Barcelona,
16e - 18e eeuw

**Ajuntament
de Barcelona**

In het door religieuze conflicten geteisterde Europa in de vroegmoderne tijd behoorde Barcelona tot een van de hoofdsteden van de Contrareformatie of Katholieke Hervorming. De vele kerken en kloosters in de stad zijn vandaag de dag een zichtbaar overblijfsel van de ingrijpende veranderingen in de sociale en culturele structuur van de stad, die in de loop van de 16^e tot de 18^e eeuw plaatsvonden. Deze waren deels het gevolg van een formele sociale controle met de invoering van een vernieuwde inquisitie en de hieraan gepaard gaande onderdrukking maar ook de controle en beïnvloeding van de kerk op belangrijke gebieden van het leven van de eenvoudige burger, zoals burgerfeesten, lekenbroedersschappen of basisschool. Het betrof in feite een vorm van sociale disciplineren.

Voor deze grootscheepse onderneming om het geloof te leren, en wel in alle betekenissen van het woord, werden uiteenlopende methoden en middelen gebruikt. De gravure was in heel Europa een belangrijk propagandamiddel. In Barcelona waren er aan het begin van de 16^e eeuw een groot aantal drukkerijen actief maar deze activiteit nam daarna echter weer af. Hierdoor en ook door de grote afstand tot de belangrijke machtscentra nam de stad de buitenlandse grafische cultuur over waarvan de modellen werden gekopieerd. Ondanks de verschillen tussen de lokale en de internationale productie waren beide zeer doeltreffend wanneer het erop aankwam burgers te beïnvloeden.

EUROPA EN DE GODSDIENST IN DE VROEGMODERNE TIJD

Door de Europese ontdekking van het Amerikaanse continent was de wereld aan het begin van de 16^e eeuw groter geworden. Tegelijkertijd groeide de belangstelling voor het Griekse en Romeinse erfgoed, dat het ideaalbeeld van de burgers van het renaissance-humanisme aanwakkerde. De religieuze hiërarchieën van de middeleeuwen werden in twijfel getrokken en enkele denkers waagden het zelfs om het idee van een scheiding van staat en kerk te verkennen. De vooraanstaande rol van het geloof in het openbare leven werd hierdoor echter niet beïnvloed en de pogingen om de Kerk te hervormen leidden tot een langdurige golf van conflicten.

De wereld in de 16^e eeuw. S. MÜNSTER, C. PTOLEMAEUS en H. PETRI, *Geographia Universalis*, 1545. ICC

DE ESSENTIËLE ROL VAN DE GRAVURE

De gravure als kunst van het tekenen op een hard oppervlak kende al een lange geschiedenis. In de 14^e eeuw werd reeds geëxperimenteerd met hout of metaal als ondergrond en het gebruik van hout- en kopergravures om losse afdrukken en prenten te maken was in Europa aan het begin van de 15^e eeuw ontstaan. De technische vernieuwing ging dus aan de boekdrukkunst van Gutenberg vooraf. De enorme verbreiding van gravures had verschillende redenen waaronder het feit dat in Europa papier in toenemende mate beschikbaar was en het succes van de speelkaarten aan het einde van de 14^e eeuw. Later zouden de gravures door het massale gebruik en het feit dat ze als middel voor de verspreiding van religieuze prenten zeer geschikt waren, een vooraanstaande rol in het Europa van de vroegmoderne tijd spelen.

Het liefdesaltaar
M. RAIMONDI, rond.
1520 CGV

Galant tafereel
M. KALDENBACH, uit
het boek *Der Swang-
ern Frauen und
Hebammen Rosegar-
ten*, 1513. CGV

Roma orbem domuit. Romam sibi Papa subegit.
 Viribus illa, cuius fraudibus iste viuit.
 Tanto iste maior Lutherus, maior et illa.
 Illum illamq; uno qui domuit calamo.

*Chasing sculptor
 et sculpsit*

Room heeft met Krüg en macht en d' Antichrist van Rome
 Met leugen en bedrog de werelt ingenomen—;
 Maer Luther is veel meer, die d' een en d' and' re. kledt.
 En met de tonge dringt, en met de penn. temt d.

EEN TIJD VAN HERVORMINGEN

Al sinds langere tijd waren er talloze pogingen ondernomen om de katholieke Kerk te hervormen. In tegenstelling tot de hervormingsbewegingen in de middeleeuwen, zoals de waldenzen, katharen of hussieten, had de leer van Luther echter succes omdat deze in overeenstemming was met de socio-culturele veranderingen in die tijd en werd gesteund door enkele Duitse vorsten die zich aan de belastingheffing en de bevoogding van de pauselijke macht wilden onttrekken. De kloof, veroorzaakt door Luther (1483-1546) die in 1517 in Wittenberg zijn 95 stellingen had gepubliceerd, werd al snel breder. De protestantse Reformatie leidde uiteindelijk tot een breuk met Rome en de godsdienstconflicten, die tevens een uiting waren van sociale en politieke spanningen, leidden tot een lange spiraal van geweld en oorlog in Europa.

CHRONOLOGIE VAN DE GODSDIENSTHERVORMINGEN IN DE 16^e EEUW

JAAR	PROTESTANTISME	KATHOLICISME
1517	Luthers stellingen tegen de aflaat (Wittenberg)	
1520	Begin van de verbreiding van het protestantisme: steden en gebieden in Duitsland, Zwitserland, Nederland en Frankrijk	Veroordeling door de paus van Luther en zijn stellingen
1527	Lutheranisme in Zweden	
1530	Publicatie van de <i>Augsburgse Belijdenis</i>	
1534	Anglicanisme in Engeland	
1536-37	Lutheranisme in Denemarken en Noorwegen	
1540		Pauselijke goedkeuring van de jezuïetenorde
1542		Romeinse Congregatie en Universele Inquisitie
1545		Concilie van Trente: aanvang
1553		Rekatholisering van Engeland (Maria Tudor)
1555	Vrede van Augsburg: religieus schisma in Duitsland	
1559	Consolidering van het anglicanisme in Engeland (Elisabeth I)	Vervolging van de katholieken in Engeland onder Elisabeth I
1560	Calvinisme in Schotland (John Knox)	
1562	Bloedbad onder de hugenoten in Frankrijk. Begin van de godsdienstoorlogen in Frankrijk tussen katholieken en hugenoten	
1563		Afsluiting van het Concilie van Trente
1596		Vervolging van de protestanten in de hertogdommen Stiermarken, Karinthië en Krain onder Ferdinand II
1598	Edict van Nantes	

HERVORMING VAN DE KERK

Aan het begin van de 16^e eeuw werd het streven om de Kerk te hervormen gesteund door vooraanstaande humanisten zoals de Spaanse kardinaal Cisneros en met name Erasmus van Rotterdam. Bij het uitbreken van het godsdienstconflict werd Erasmus niet alleen geprezen door Luther, die zijn aanklacht tegen de kerkelijke situatie deelde en zijn kritische uitgave van het Nieuwe Testament van groot belang achtte, maar in eerste instantie ook door de katholieke Kerk, die hij trouw bleef maar die van hem eiste dat hij openbaar partij koos tegen de protestanten. Later zou hij door beide partijen worden gehoond.

Erasmus van Rotterdam
J. C. FRANÇOIS, naar
H. HOLBEIN, rond 1760
CGV

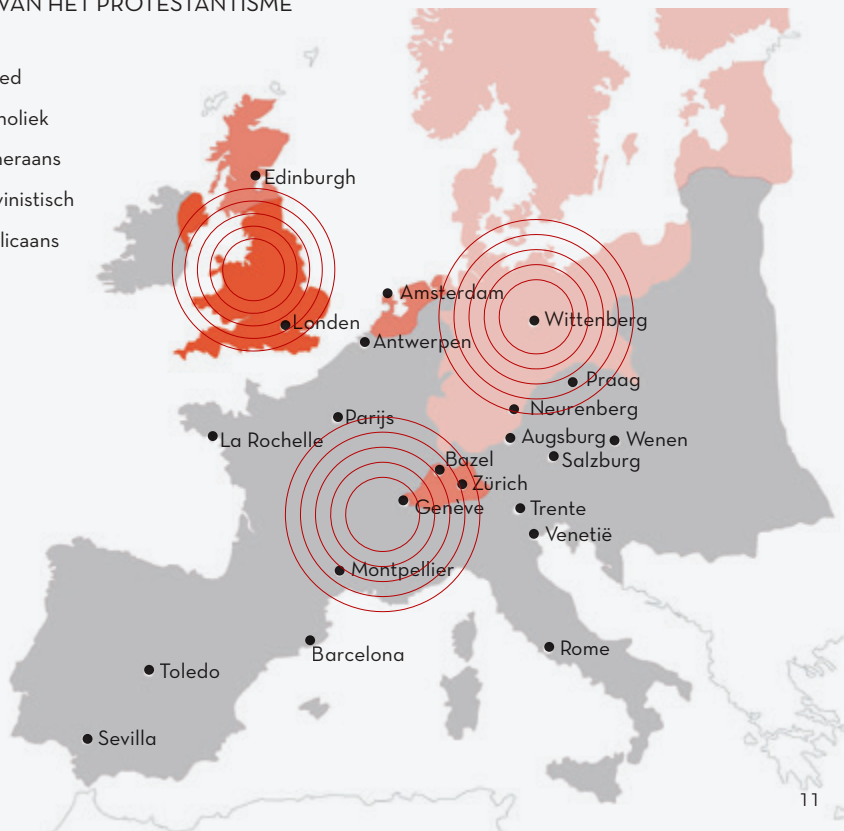

DE REFORMATIE

De door Luther gepropageerde Reformatie was gebaseerd op vijf theologische uitgangspunten: 1) de Bijbel, in de volkstaal, als enige bron van het geloof (*Sola scriptura*); 2) de redding van de mens alleen door het geloof (*Sola fide*); 3) de redding van de mens alleen door de genade Gods en niet door goede werken (*Sola gratia*); 4) alleen Christus bemiddelt tussen mens en God, heiligen kunnen niet als tussenpersoon dienen voor het zielenheil (*Solus Christus*), en 5) alle eer komt alleen aan God toe, zonder verering van ieder ander wezen, voorwerp of symbool (*Soli Deo gloria*). Luther trok hiermee kort gezegd de rol van de Kerk als bemiddelaar en het gezag van de paus in twijfel. Daarnaast uitte hij scherpe kritiek op de wantoestanden binnen de Curie en de aflaathandel als bron van inkomsten.

DE VERBREIDING VAN HET PROTESTANTISME

- Verbreidingsgebied
- Overwegend katholiek
- Overwegend lutheraans
- Overwegend calvinistisch
- Overwegend anglicaans

Humanisme, spiritualiteit en protestantisme

De protestantse hervormers hadden verschillende kenmerken met elkaar gemeen, zoals de humanistische kennis maar ook de nalatenschap van de zogenoemde Broeders des Gemenen Levens, een religieuze beweging die in de Lage Landen aan het einde van de 14^e eeuw was ontstaan en pleitte voor een meer authentieke en persoonlijke religieuze ervaring (de zogenoemde *Devotio Moderna*). In de praktijk ging de Reformatie echter gepaard aan een grote verscheidenheid aan protestantse genootschappen die het stempel droegen van hun leider, Luther, Calvijn, Zwingli of een andere hervormer.

1

2

De belangrijkste vertegenwoordigers van de Reformatie naast Luther waren Johannes Calvijn, Ulrich Zwingli en Philipp Melanchthon

1. Johannes Calvijn. F. PILOTY, naar H. HOLBEIN, 1830 CGV

2. Ulrich Zwingli
R. HOUSTON, 1759. CGV

3. Philipp Melanchthon
L. CRANACH, DE JONGE, 1561. CGV

3

Afbeeldingen: pedagogie of verafgoding?

Wanneer God door afbeeldingen wordt vereerd, wanneer een verzonnen godsverering in Zijn naam wordt ingesteld, wanneer beelden van heiligen worden aanbeden en men het gebeente van overleden mensen goddelijke eer laat toekomen, dan moeten wij tegen al dit en andere soortgelijke gruweligheden protesteren.

Johannes Calvijn, *De noodzaak van reformatie der kerk*

De godsdienstige discussie had ook gevolgen voor de aard en het gebruik van religieuze afbeeldingen. Enkele acties waarbij beelden op aansporing van de geschriften van Karlstadt en Zwingli werden vernietigd, zetten onder andere Luther en Calvijn ertoe aan over deze vraag na te denken. Beiden veroordeelden het gebruik van afbeeldingen ter verering maar terwijl Luther de pedagogische en propagandistische waarde hiervan

accepteerde schreef Calvijn in zijn *Institutio Christianae Religionis* (Onderricht in de christelijke godsdienst) dat de mens gezien zijn zondige aard onherroepelijk in afgoderij zou vervallen als beelden werden toegestaan en dat het onmogelijk was het Heilige in een eindige vorm weer te geven.

Voorlezing van de
Augsburgse Belijdenis
aan de keizer
G. PFAUTZ, rond 1740.
CGV

De *Confessio Augustana* of Augsburgse Belijdenis is de titel van een document dat door Philipp Melancthon, een vriend en aanhanger van Luther, was geschreven om op de Rijksdag van Augsburg in 1530 aan keizer Karel V voor te lezen. Het doel van deze belijdenis was enerzijds de lutherse doctrine uiteen te zetten en anderzijds een compromis met de rooms-katholieke Kerk na te streven. Het gewenste effect werd echter niet bereikt: de keizer schreef een replek, de *Confutatio Pontificia*, en Luther zelf vond de tekst wat al te toegevend. De invloed van de Augsburgse Belijdenis strekt zich echter uit tot in het heden en geldt nu als geloofsbeginzel van het lutheraans geloof.

Karel V
C. VAN SICHEM,
rond 1650. cgv

Filips II. ANONIEM,
rond 1590. cgv

**Het huis
Habsburg en het
protestantisme**

In de eerste helft van de 16^e eeuw voerde Karel V in het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie een vruchteloze strijd tegen het lutheranisme. De godsdienstvrede van Augsburg (1555) bezegelde de religieuze verdeling van het rijk volgens het pragmatische principe *cuius regio eius religio*, wat inhield dat de vorsten van de afzonderlijke gebieden zelf beslisten welke godsdienst zij aan hun onderdanen oplegden. Een halve eeuw later zou Keizer Ferdinand II in het Midden-Europese gebied van het Habsburgse Rijk met ondersteuning van de jezuïeten en andere religieuze orden met succes een gedwongen rekatholisering van de bevolking uitvoeren.

HET HUIS HABSBURG TEGEN HET PROTESTANTISME

JAAR	PROTESTANTISME	KATHOLICISME
1521		Rijksdag te Worms: Karel V tegen Luther
1531	Stichting van het protestants Schmalkaldisch Verbond	
1538		Oprichting van de Katholieke Liga van Neurenberg
1547		Overwinning van de keizerlijke troepen in de Slag bij Mühlberg
1552	Protestantse overwinningen in Innsbruck en Metz	
1559		Filips II verbiedt studeren aan buitenlandse universiteiten, eerst in Castilië en in 1568 ook in de Kroon van Aragon
1596		Vervolg van de protestanten in de hertogdommen van Steiermark, Karinthië en Krain onder Ferdinand II
1609		Maximiliaan I van Beieren richt de Katholieke Liga op
1618	Boheemse Opstand van protestantse edelen. Begin van de Dertigjarige Oorlog	Concilie van Trente: aanvang
1620		Katholieke overwinning in de Slag op de Witte Berg bij Praag
1623		Gedwongen rekatholisering van de landen van de Boheemse Kroon
1648	Erkenning van de onafhankelijkheid van de protestantse staten van de Lage Landen in de Vrede van Westfalen	

DE CONTRAREFORMATIE OF KATHOLIEKE HERVORMING

Vanaf 1520 was de kloof tussen de gereformeerden en de rooms-katholieke Kerk onoverkomelijk geworden. Het antwoord van de Kerk was niet alleen reactief, zoals het woord Contrareformatie doet vermoeden, maar ook op een bepaalde manier vernieuwend. Om deze reden wordt tegenwoordig deze periode ook wel met de term Katholieke Hervorming aangeduid. De oprichting van nieuwe religieuze orden, waaronder de orde der jezuïeten, de instelling van de congregatie van de Heilige Romeinse Inquisitie in 1542 om afwijkingen van het geloof in verschillende Europese gebieden te bestrijden, de opstelling van de Index, de lijst van verboden boeken waarop ook de werken van Erasmus stonden, en het Concilie van Trente (1545-1563) dienden er in hun geheel genomen toe de nieuwe institutionele en dogmatische formulering van een Kerk te kanaliseren die vastbesloten was haar gezag en invloed te doen gelden.

Repreaesentatio Totius Orbis Terraquei cuius partes, Quae Umbra carent fide Catholica
H. SCHERER, 1702. CGV

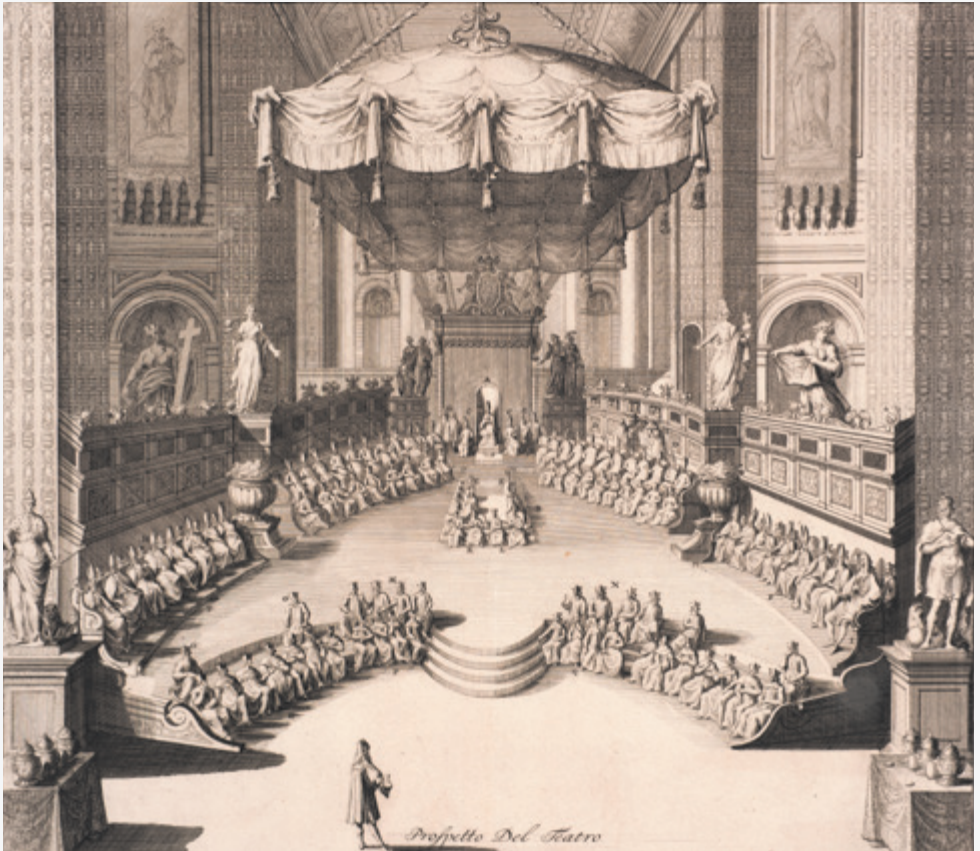
De heilige Ignatius van Loyola. H. WIERIX, rond 1595. cgv

Het Concilie van Trente

De rooms-katholieke hiërarchie reageerde niet onmiddellijk op de reformatie. Keizer Karel V sommeerde de paus een concilie op Duits grondgebied bijeen te roepen maar Rome twijfelde. Het concilie vond uiteindelijk plaats in Trente, wel binnen het rijksgedebiet maar op Italiaanse bodem. In de bijna twintig jaar dat het Concilie (1545-1563) zou duren, vond een heroriëntering van het katholieke geloof plaats. Naast de theologische definitie van de Heilige Drie-eenheid, het eucharistisch mysterie, de maagdelijkheid van Maria Moeder van God en de functie van de heiligen werd een reorganisatie van de Kerk en uitbanning van de dwalingen van het geloof, waarvan de instelling zelf het bestaan erkende, nagestreefd. Het gezag van de bisschoppen werd versterkt en periodieke provinciale concilies, diocesane synodes en pastorale bezoeken en missies dienden het parochielevens te reguleren.

De paus en de geestelijkheid. J. AMMAN
oorspronkelijk gepubliceerd in het boek *Catalogus Glorie Mundi* van
B. DE CHASSENEUZ,
1579. CGV

Heiligverklaring in het Vaticaan. ANONIEM, 1704. CGV

De verheerlijking van heiligen en relikwieën

De katholieke kerk hield vast aan de status van de heiligen die, zoals die van Maria, als gedragsmodel en voorspreker diende en wiens weldadige tussenkomst men moest aanroepen en danken. Het aantal heiligverklaringen onder toezicht van het pauselijke gezag, nam vanaf het begin van de 17^e eeuw sterk toe. De heiligenkwestie werd bovendien door de documentaire geschiedschrijving gebruikt om de theses van de protestantse geschiedkundige Maties Flaci te bestrijden, die een verband legde tussen de Reformatie en de eerste christenen. De geschiedkundige Cesare Baronio en de archeoloog Antonio Bossi onderzochten archieven en catacomben, en publiceerden monumentale werken om de authenticiteit van de relikwieën van de eerste martelaren aan te tonen en de alleenheerschappij van de rooms-katholieke Kerk te legitimeren. Ondertussen zochten de steden naar de lichamen van heiligen om hun katholicisme aan te kunnen tonen.

Trente en afbeeldingen van heiligen

Een decreet uit de laatste sessie van het Concilie van Trente (1563) erkende de geschiktheid van het gebruik van afbeeldingen om het Heilige Schriftanschouwelijk te maken. In overeenstemming met de voorafgaande concilies, was men van mening dat de afbeeldingen of beelden van heiligen konden dienen om de ongeletterden te onderwijzen, de vergeetachtigen te helpen te onthouden en de gelovigen te ontroeren. De afbeeldingen moesten echter met de officiële schriftelijke bronnen overeenkomen en de bisschoppen waren verantwoordelijk voor de geschiktheid hiervan. Het edict zette verschillende theologen ertoe aan traktaten over afbeeldingen van heiligen te schrijven. Paus Clemens VIII gaf kardinaal Gabriele Paleotti zelfs de opdracht een index met verboden afbeeldingen op te stellen om deze net als de boeken te censureren. Dit project werd echter nooit voltooid vanwege het overlijden van de prelaat in 1597.

Daarom moeten zij die stellen dat de relikwieën van de heiligen niet mogen worden geëerd noch vereerd, of dat de aanbidding van hen en andere heilige monumenten door de gelovigen zinloos is, ten strengste veroordeeld worden, zoals zij vroeger al werden veroordeeld, en nu ook door de Kerk worden veroordeeld.

Fragment uit het laatste decreet van het Concilie van Trente, 1563

Sint-Eustachius en zijn kinderen worden door engelen naar het paradijs geleid. M. DORIGNY, naar S. VOUET, 1738. CGV

De heilige Rosalia van Palermo
ANONIEM. Catalonië, tweede helft van de 18^e eeuw. MFM

De heilige Petrus op zijn Stoel. ANONIEM. Castilië, einde 16^e eeuw. MFM

BOEKDRUK EN GRAVURE

De opkomst van de boekdrukkunst in Europa in de 15^e eeuw zorgde voor een revolutie in alle gebieden van de communicatie en kennis, vergelijkbaar met andere belangrijke technische vernieuwingen zoals het schrift of internet tegenwoordig. De verveelvoudiging in oplage van boeken, gravures, bedrukte vellen papier en ander drukwerk maakte een snelle verspreiding van ideeën aan een veel groter publiek mogelijk. De markt groeide snel en rond 1500 waren er al in zo'n 250 steden drukkerijen.

BELANGRIJKSTE EUROPESE BOEKDRUKCENTRA TOT 1500

○ Boekdrukcentra

○ Boekdrukcentra met meer
dan 3.000 exemplaren

● 1450-1459

● 1460-1469

● 1470-1479

● 1480-1489

● 1490-1499

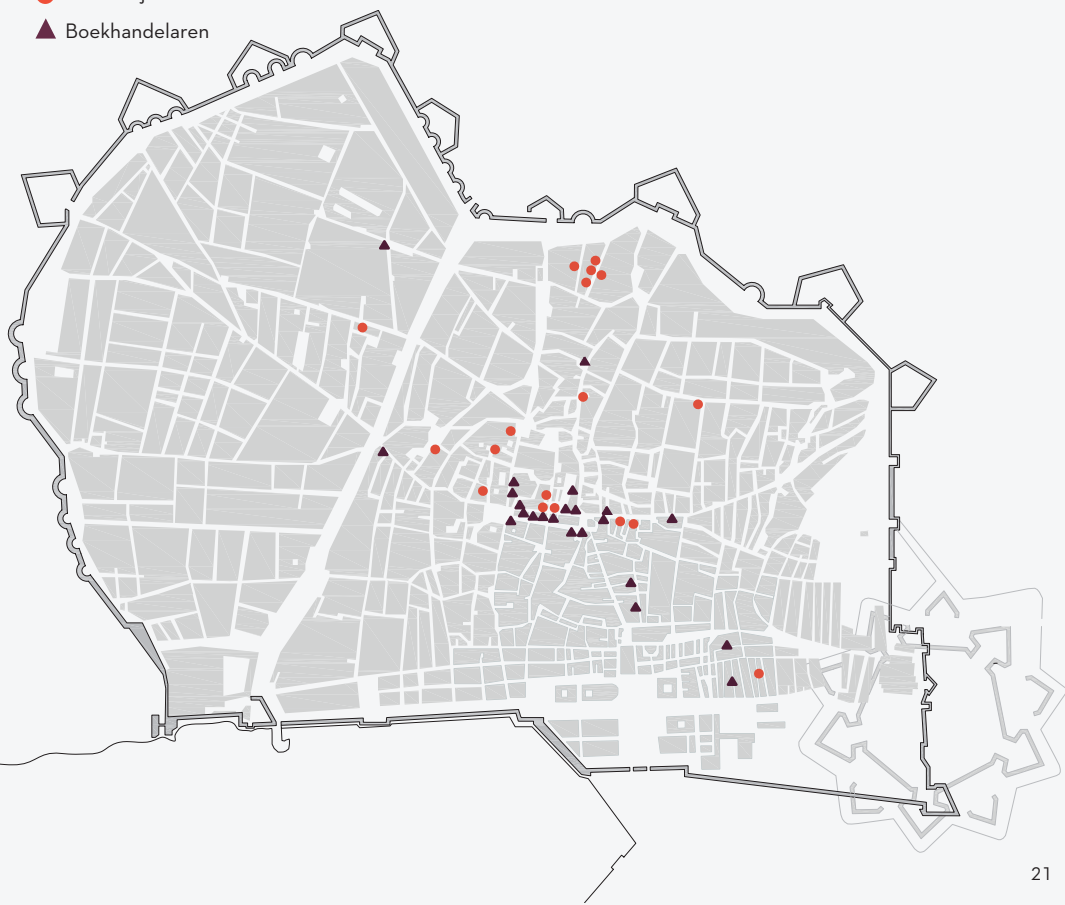

De nieuwe media

De boekdruk maakte niet alleen het zorgvuldig redigeren van standaardwerken, waaronder de Bijbel, mogelijk maar ook de vernieuwing van de wijzen waarop ideeën en berichten werden verspreid middels de hybridisatie van teksten en afbeeldingen met de mondelinge overlevering. In tegenstelling tot schilderijen, die alleen voor de elites betaalbaar waren, konden gravures tegen lage prijzen worden gedrukt. Het grootste deel van de bevolking kon niet lezen of schrijven en het hardop voorlezen van teksten met de beschrijving van de bijbehorende afbeeldingen was een gangbaar gebruik. Deze vorm van communicatie vergrootte het potentiële publiek voor de gedrukte en gegraveerde werken, waaronder de gravures, die zeer belangrijk waren om de geloofsleer te verspreiden en te onderbouwen.

BOEKHANDELAREN EN BOEKDRUKKERS IN BARCELONA AAN HET BEGIN VAN DE 18^e EEUW

- Drukkerijen
- ▲ Boekhandelaren

De boekdruk, een “godsgeschenk”

De reformatische beweging maakte op zeer bewuste wijze gebruik van boekdruk en gravure. Luther zag de boekdruk als “een godsgeschenk” en voor de eerste keer werd het als massaal verspreidingsmiddel toegepast. Hoewel Luther tegen de verering van afbeeldingen was, zag hij het didactische potentieel van de boekdrukkunst in en kunstenaars als Dürer of Cranach stelden zich in dienst van zijn ideeën. Tegelijkertijd vormde de vertaling van de Bijbel, die in Duitsland door Luther zelf in 1534 werd voltooid, een stimulans voor de drukkerijen en de alfabetisering. Dankzij het gedrukte woord en beeld breidde de Reformatie zich snel uit naar Nederland en ook naar Frankrijk, Engeland en andere gebieden.

De katholieke drukkerswereld

In de katholieke gebieden leidde het verbod van de Bijbel in de volkstaal tot een sterke toename van publicaties van werken die tekst en afbeelding combineerden. Met name de jezuïeten, die zich verplicht voelden tot een bijzondere gehoorzaamheid aan de paus en zich wijdden aan het onderwijzen en verspreiden van het katholieke geloof, gebruikten

afbeeldingen in religieuze boeken als middel om de mensen tot bidden aan te zetten en de effectgerichte stijl van hun preken te ondersteunen. Een goed voorbeeld hiervan is de *Evangelicae Historiae Imagenes* van Jeroni Nadal. Ook theologische geschriften, hagiografieën, mystieke werken, retorische teksten en het liturgisch drama waren rijkelijk van afbeeldingen voorzien. Voor wat betreft de publicatie van referentieteksten moet de *Biblia Polyglotta* worden genoemd, die voortbouwde op de in Alcalá de Henares gepubliceerde meertalige Bijbel aan het begin van de eeuw.

Gravure waarin Luther is afgebeeld als instrument van de duivel. E. SCHÖN, rond 1535. [SML](#)

De satirische discussie

De religieuze strijd vanaf de kansel en op straat ging hand in hand met de verspreiding van gedrukte afbeeldingen. Het was de “eerste campagne van de beeldsatire”. Het ging erom de eigen boodschap te verspreiden en de mensen te overtuigen, en afbeeldingen werden nadrukkelijk gebruikt om zowel de goede kanten van de eigen leer als de tekortkomingen van de tegenstander te onderstrepen. Beide partijen gaven de opdracht tot werken waarin scherpe kritiek tegen de tegenstander werd geuit. Door de agressiviteit en duidelijkheid van de visuele aanvallen zou de slag der beelden echter door de protestanten worden gewonnen.

Portret dat de paus met
de duivel vergelijkt
ANONIEM, 17^e eeuw. MCU

AFBEELDINGEN VAN DE PROTESTANTEN TEGEN HET KATHOLICISME

De mis der hypocrieten
ANONIEM, 1566. RA

Triomf van Luther
ANONIEM, 1566-1568. RA

Hendrik VIII van Engeland
vertrapt paus Clemens VII
ANONIEM, rond 1641. CGV

Twee manieren
van preken
G. PENCZ, 1529. AV

Satire van de katholieke
geestelijkheid.
M. GERUNG, 1530. GNN

AFBEELDINGEN VAN DE PROTESTANTEN TEGEN HET KATHOLICISME

De paus en de geestelijken in de ketel in de hel. M. GERUNG, 1546 HAUMB

De paus als driekoppig monster M. LORCK, 1555, MET

De schipbreuk van de katholieke Kerk M. GERUNG, 1548 HAUMB

1

2

3

1. De duivel verbreidt ketterij en ongelooft in de katholieke Kerk
ANONIEM, 1550-1599. RA

2. De Furie vermoordt Calvijn, Luther en Théodore de Bèze. ANONIEM, 17e eeuw. MIRC

3. Ketel der ketterij. ANONIEM, 1520. ZZ

4. Luther als zevenkoppig monster
H. BROSAMER, 1529. BS

4

PAPISMVS
in Occidente &
Sепоттione.

ARBORESEON

*Ex qua, quoniam dicitur et alio profectus interligitur. Ita autem
dicitur in eadem, p. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.*

MAHMETI
fines in Oriente
& Meridie.

ARIVS 4^a p.
micha, anno à
Christo pullo 190.

NOVATVS
Operis 1^a p.
micha, anno 110.

ARTEMON
4^a p.
micha, anno 127.

CERDO tenis
p.
micha, anno à
Christo pullo 110.

VALENTINVS
2^a p.
micha, anno
110.

SIMON Ma-
gus primus
p.
micha, anno
Christo pullo 110.

OMNES QUI VERI-
tatem aduerant, sunt, disci-
puli & successores Simonis
Magi. Irenaeus li-
br. 1. cap. 30.

SATAN EX CV-
ius corde tanquam harte-
fco radice & stirpe extitit

AVGVSTINVS LI-
cundo contra aduersarios Legis & P.
Hianrem, de hereticis agens, iociper-
sonem dicitur, in eodem. Dicitur
Christi ab illo Simone Magi q.
gimus in Ali. Apoll. baptiza-

[illegible]

Er waren veel manieren om te overtuigen: de aan een algemeen publiek gerichte preek, de schriftelijke bijbelverklaring en allerlei vormen van kunst, zoals de overdadige katholieke barokgevels (die haaks stonden op de sobere interieurs van de protestante kerken), de sacrale schilderkunst (altaren, schilderijen, votiefbeelden) of de eenvoudig in omloop te brengen religieuze gravures.

TRO SE-

tropici cap. 11.

me esse post asen-

ni nostri I oia

nema le-

um.

OORLOG EN GEWELD

Het geweld en de godsdienstoorlogen die het Europa in de vroegmoderne tijd in beroering brachten, waren niet alleen een weerspiegeling van de verschillende opties voor het geestelijke leven. Onder de dekmantel van de godsdienst kwamen ook vele andere conflicten naar boven, van sociale en economische spanningen in plattelandsgebieden tot geostrategische initiatieven van de continentale grootmachten. Daarom ook waren de godsdiensthervormingen juist zo heftig omdat geloofskwesties, zoals de zielenheil, verstrengeld waren met uitgesproken wereldlijke zaken.

De sociale orde in twijfel getrokken: de boerenopstanden in Duitsland

Bij de opstanden van de boeren en plattelandsbewoners die zich in 1524 en 1525 over het Duitse grondgebied verbreidden, speelden zowel sociale als geestelijke aspecten een rol. Dit blijkt tenminste uit manifesten zoals de *Twaalf Artikelen van Memmingen*, oorspronkelijk opgesteld door de boeren uit Zwaben. Toen de opstand zich verder uitbreidde, bekritiseerde een boze Luther de opstandelingen en rechtvaardigde hij de onderdrukking van de opstand door de adel. De radicale reformator Thomas Müntzer was er echter van overtuigd dat het moment voor de armen daar was en dat voor hen de hemel binnen handbereik lag. De boeren werden echter verslagen en Luther en enkele andere reformatoren trokken hieruit de conclusie dat het Woord van God niet in de handen van iedereen kon worden gelegd. Deze gebeurtenissen betekenden een ommekeer in de protestantse Reformatie.

Thomas Müntzer.
R. De HOOGHE,
1701. cgv

Frankrijk verdeeld door godsdienstoorlogen

In Frankrijk wonnen de hugenoten, zoals de Franse protestanten werden genoemd, al snel volgelingen in de ontwikkelde stedelijke lagen van de bevolking en de elites in het zuidwesten en het zuiden van het land. Vanaf het midden van de 16^e eeuw werd het rijk verdeeld door gewelddadige conflicten en burgeroorlogen en in 1572 vormde Parijs het decor van de Bartolomeüsnacht, een bloedige massamoord op de protestanten. In 1593 bekeerde Hendrik III van Navarra zich tot het katholicisme om zich als Hendrik IV tot koning van Frankrijk te laten kronen. Om de spanningen te verminderen vaardigde hij in 1598 het Edict van Nantes uit waarin maatregelen ter bescherming van de protestanten waren vastgelegd en aan hen het recht van vrije godsdienstoefening werd toegekend. Nauwelijks honderd jaar later trok Lodewijk XIV (één koning, één geloof, één wet) het edict in. De protestanten vluchtten in grote getalen naar het buitenland. Dit had een sterke verarming van het land tot gevolg en luidde de opstand van de Camisards in de Cevennen in.

François de Lorraine, hertog van Guise, dodelijk gewond in de eerste Hugenotenoorlog. J. TORTOREL. *Premier volume contenant quarante tableaux ou histoires diverses qui sont mémorables touchant les guerres, massacres et troubles advenus en France en ces dernières années [...]*, 1569-1570. RA

Beeldenstorm en politieke opstand in de Lage Landen

Sinds de jaren 1520 waren er al regelmatig religieuze beelden vernietigd in de protestantse gebieden van Zwitserland, het Heilig Roomse Rijk, Engeland, Schotland en Frankrijk. Het was echter in Vlaanderen en Brabant, en met name in de stad Antwerpen, destijds het financiële centrum van het continent, waar in 1566 de zogenoemde Beeldenstorm zou uitbreken. De systematische vernietiging van beelden, schilderijen en gebrandschilderde ramen, aangemoedigd door de calvinistische predikanten, vormde de inleiding van de opstand tegen de heerschappij van Filips II van Spanje die uiteindelijk tot de afscheiding van de zeven noordelijke gewesten zou leiden.

Herdenken van martelaren

Te midden van het geweld kende ieder geloof zijn martelaren. In Engeland waren de slachtoffers van de korte terugkeer tot het katholicisme tijdens het regentschap van Maria Tudor (1553-1558) het middelpunt van het *Book of Martyrs* van John Foxe. In Rome herzag en actualiseerde Cesare Baronio, de oprichter van de hagiografie als een historisch-kritische discipline, in 1589 het *Martyrologium Romanum* (de officiële lijst van martelaren en heiligen) in overeenstemming met de besluiten van het Concilie van Trente. Er waren echter ook hele andere reacties. Naar aanleiding van de veroordeling van Michael Servetus tot de brandstapel door de calvinisten in Genève in 1553 verklaarde de protestante humanist en theoloog Sébastien Castellion: “Een mens doden is niet een geloof verdedigen maar een mens doden”.

Verbranding van een ketter. *Les grandes miseres de la guerre* J. CALLOT, 1633. CGV

Beeldenstorm in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen in 1566. F. HOGENBERG, 1610. RA

Barcelona: grens, besmetting en inquisitie

Toen halverwege de 16^e eeuw in het naburige Frankrijk de burgeroorlogen tussen katholieken en protestanten uitbraken, verscherpte koning Filips II en de inquisitie, verontrust door het gevaar van een verbreiding van de ketterij, de bewaking en controle van de grenzen. Vrijwel alle Franse onderdanen die als oorlogsvluchtelingen op zoek naar nieuwe kansen naar Catalonië kwamen, waren wel katholiek maar in de ogen van de inquisiteurs zeker niet minder verdacht. Ze werden al snel beschuldigd

van ketterij of van trouwen met verzwijging van een eerder huwelijk. Ook kwamen er uit Frankrijk enkele boekhandelaren die tot de galeien waren veroordeeld. De inquisitie controleerde ook publicaties, censureerde allerlei soorten werken en hield regelmatig inspecties bij boekhandels en zelfs bij sommige privé-bibliotheken.

Dit beschuldigingsbord moest een man om zijn hals dragen die werd veroordeeld voor diefstal van een orgelpijp. ANONIEM, Barcelona, 1612. AHCB

Zadel voor de veroordeelden door de stedelijke inquisitie. ANONIEM, Barcelona, 17e eeuw. MUHBA

In februari 1564, vlak na de afsluiting van het Concilie van Trente, bezocht Filips II Barcelona. Om iedere twijfel over mogelijk lutheranisme te ontkrachten en zich als katholiek bastion tegen de ketters op te werpen, organiseerde de stad een ceremonieel programma met een hoge symbolische waarde. Toen de koning de stadspoort Portal de Sant Antoni bereikte, vond hier een opvoering plaats waarin de heilige Eulalia hem de sleutels van de stad overhandigde en verkondigde dat Barcelona niet door de lutherse infectie besmet was. Na de grondwettelijke eed in de Saló del Tinell, de grote feestzaal van het koningspaleis, woonde Filips II op het Plaça del Rei de Aanval op het kasteel der lutheranen bij, een voorstelling waarin de katholieke soldaten de burch van de ketters belegerden met de strijdkreet "Spanje, Spanje! De een voor Sint-Jacobus, de ander voor Sint-Joris, sluit de rijen, voorwaarts! Victorie, victorie!". De ceremoniële cyclus eindigde op 5 maart op het Plaça del Born met een van de weinige geloofsdaden die de koning bijwoonde en waarbij acht mannen en de beeltenissen van twee andere mannen beschuldigd van lutheranisme op de brandstapel werden verbrand.

Verboden zijn alle beelden, beeltenissen, figuren of gebeurtenissen, ondernemingen, uitvindingen, maskers, voorstellingen en medailles, gedrukt, geschilderd of getekend op, uitgesneden in of geweven, gevormd of gemaakt van willekeurig welk materiaal, die heiligen bespotten of minachting of gebrek aan eerbied of respect jegens hen of hun beelden, relikwieën of wonderen, gewoonten, activiteiten of leven tonen.

Clausule 12 van de Index van verboden boeken van Gaspar de Quiroga, 1583

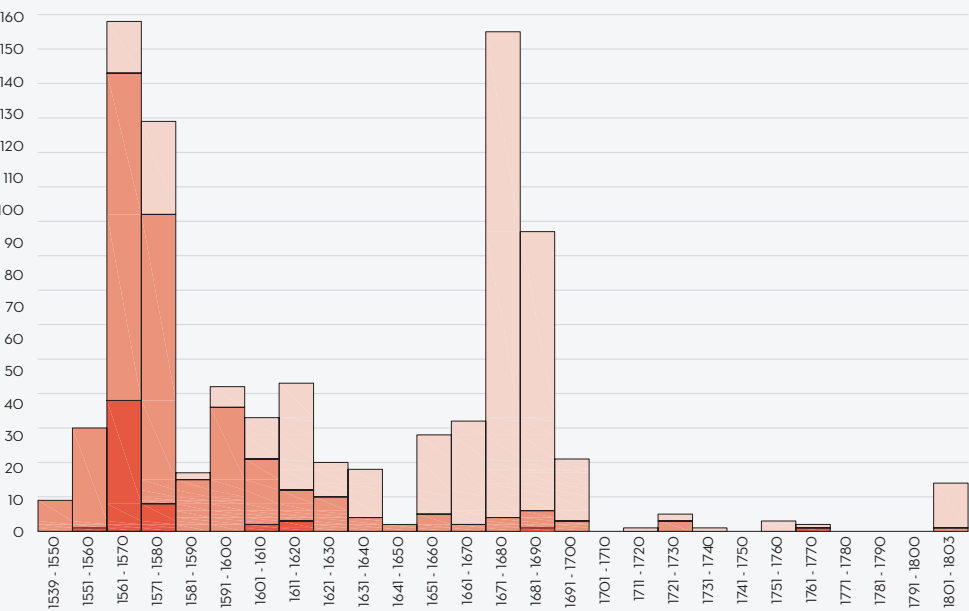
Gecensureerd portret en beschrijving van Machiavelli. *Pauli Iovii ... Elogia virorum bellica virtute illustrium [...].* P. GIOVIO, Basel, 1596. CRAI-UB

Gecensureerd portret van Erasmus van Rotterdam. *Cosmographia universalis.* S. MÜNSTER 1554. CRAI-UB

DE INQUISITIE IN BARCELONA:
PROCESSEN TEGEN VERMEENDE AANHANGERS VAN LUTHER
(1539-1803)

De Rechtbank van het Heilig Officie van Barcelona, met bevoegdheid over vrijwel het hele rechtsgebied van Catalonië, behandelde in de loop van zijn bestaan in totaal 5.425 zaken. In 821 van de gevallen (15%) ging het om vermeend lutheranisme. Hiervan leidden 27 processen (3%) tot een terechtstelling, de laatste in 1619, en nog eens 27 tot terechtstelling van een pop. Met de tijd namen het aantal vrijspraken toe en in de tweede helft van de 17^e eeuw bedroeg dit percentage meer dan 90%.

INDELING NAAR DE AARD VAN HET VONNIS

Bron: opgesteld met gebruikmaking van de gegevens uit de *Catálogo de los procesos inquisitoriales del Tribunal del Santo Oficio de Barcelona*, Juan Blázquez, Madrid, 1990.

Aangespannen processen	821	*	In afwezigheid van de veroordeelde werd een pop terechtgesteld
Terechtstellingen van veroordeelden of een pop*	54	**	Verbanningen, verzoeningen, geldstraffen, geselstraffen, gevangenis- of galeistraffen
Andere vonnissen**	336		
Vrijspraken	431		

HERKOMST VAN DE AANGEKLAAGDEN

Jullie weten over de fouten van de slechte lutherse sekte, die in Frankrijk plaatsvinden, en van het gevaar dat deze door de nabijheid van Frankrijk op ons land overslaan, hoewel om dit te verhinderen alle mogelijke maatregelen zijn getroffen, een daarvan is dat de inquisiteurs de plaatsen van het vorstendom en de graafschappen bewaken die aan de streken van Bandome grenzen...

Brief van Filips II aan García de Toledo, onderkoning van Catalonië, 1560

BIJBEL EN GRAVURES

Sinds de uitgave van de eerste door Gutenberg gedrukte Bijbel in 1455 probeerde men uitgaven in de volkstaal te publiceren om het Heilige Schrift toegankelijker te maken. Het Catalaans was de derde taal waarin de Valenciaanse bijbel in 1478 werd gedrukt. Maar de Kerk stond enigszins argwanend tegenover dit soort initiatieven en na het uitbarsten van de godsdienstconflicten verbood zij de volledige uitgave van de bijbel in de volkstaal. In protestantse kringen daarentegen verbreidden zich de bijbelvertalingen en deze waren vaak voorzien van afbeeldingen. Nadat Cranach de Duitse versie van Luther van het Nieuwe Testament in 1522 en van de Bijbel in 1534 geïllustreerd had, werden vele uitgaven van gravures voorzien om de teksten dichter bij de grotendeels analfabetische bevolking te brengen.

De kunstenaars uit de vroegmoderne tijd voerden werken in opdracht uit voor zowel katholieke als protestantse mecenasen. Hun eigen religieuze gezindheid was vaak onduidelijk en wisselend, en kiezen voor de anonimiteit was een gangbare manier om deze dubbelzinnigheid in stand te houden, waardoor ze veelzijdiger konden werken en verschillende soorten opdrachten konden aannemen. Vele graveurs en drukkers leverden werk aan opdrachtgevers van beide partijen.

Boekdruk
*Traicté des manieres de
graver en taille douce [...]*
A. BOSSE. Parijs, 1645. BC

De reproductiegravure: vanaf het schilderij op de plaat

De reproductiegravure werd gebruikt om schilder- en beeldhouwwerken op papier te reproduceren. Kopergraveurs, zoals Marcantonio Raimondi, kopieerden werken van kunstenaars zoals Raffael en droegen op deze manier bij aan de verbreiding van de renaissance over heel Europa. Sommige gravures en boekillustraties toonden belangrijke religieuze kunstwerken en deze werden voor een veel breder publiek toegankelijk. De invloed die de gravure op het creatieve proces van andere visuele kunstenaars, zoals schilders, beeldhouwers, keramisten of zilversmeden, had, gaf aan sommige van deze afbeeldingen haast een voorbeeldwaarde.

Divergerende iconografieën

Met de fijnheid van de steek en de schoonheid van de vormen droegen de illustraties van zowel katholieke als protestantse bijbels ertoe bij die aspecten van de betreffende geloofsleer te benadrukken die naar voren moesten worden gebracht. In contrast tot de protestantse *sola fide* werden de katholieke gebieden overspoeld met prenten van de zeven werken van barmhartigheid. Terwijl in de katholieke wereld concepten als de verheerlijking van de eucharistie, de eucharistische aanbidding en ook de genezende kracht van heiligen en relikwieën werden geïllustreerd, waren in de protestantse gebieden prenten wijd verbreid waarop de parabels en de voor iedereen toegankelijke voorbeelden van de barmhartigheid van Christus waren afgebeeld.

La Madonna di Foligno
V. VICTORIA, naar
RAFFAEL, rond 1700. CGV

De Bijbel in gravures

Rijkelijk geïllustreerde bijbeluitgaven werden nu zowel in protestantse als ook in katholieke gebieden, in dat geval in het Latijn, uitgegeven. Daarbij werden eerst houtsneden en later graveernaalden gebruikt om het gedrukte woord en de grafische afbeelding in een samenhangend geheel te combineren dat voor één uitleg vatbaar was. Steden als Lyon, Venetië, Frankfurt, Ingolstadt en met name Antwerpen waren toonaangevende centra waar bijbels en de commentaren van theologen over enkele van hun boeken werden gedrukt. Er werden ook series genummerde gravures met onderschriften in meerdere talen uitgegeven om het Heilige Schrift toegankelijker en de uitgeversprojecten rendabeler te maken.

1

1. De Jakobs ladder
A. ZUCCHI, naar
TINTORETTO, 1720. CGV

2. Koning David
R. SADELER, naar
M. DE VOS, 1674. CGV

3. Mozes. J. MATHAM,
naar G. CESARI, genaamd
IL CAVALIER D'ARPINO,
1602. CGV

2

4. Abraham streekt Isaak
over zijn hoofd
REMBRANDT, 1645. CGV

5. Lot verlaat met zijn
familie de stad Sodom.
H. ALDEGREVER, 1550
CGV

6. Adamen i Eva
S. CANTARINI, genaamd
IL PESARESE, rond 1639
CGV

4

3

5

6

7

8

9

10

7. De kruisiging
A. FUCHS, rond 1545. CGV

8. Jezus en de Samari-
taanse vrouw
C. MARATTA, naar
A. CARRACCI, 1649. CGV

9. Jezus wordt ter dood
veroordeeld. Ph. GALLE,
naar A. COLLAERT,
1587 CGV

10. Jezus in het voorge-
borchte van de hel
L. VAN LEYDEN, 1521. CGV

11. De doop van Chris-
tus J. J. KLEINSCHMIDT,
naar C. LE BRUN, 1720.
CGV

12. De voetwassing
van de discipelen door
Jezus C. STELLA, naar
N. POUSSIN, 1680. CGV

13. Het gebed in het
hof van Getsamene
A. DÜRER, 1515. CGV

11

12

13

De tranen van de
heilige Petrus
J. DE RIBERA, 1621. CGV

De heilige
Paulus
K. VAN MANDER,
rond 1600. CGV

DE HEILIGEN

Katholieken en protestanten waren het niet alleen oneens over het gebruik van de Bijbel. Enkele kwesties van de geloofsleer, zoals de functie van heiligen en hun verering, waren eveneens omstreden. In tegenstelling tot de protestanten bleef de katholieke wereld na het Concilie van Trente de heiligen vereren. Naast de persoonlijke devotie inspireerden de heiligen en madonna's de collectieve verering, met name wanneer ze, samen met engelen, als schutpatronen werden voorgesteld die over het welzijn van een stad, een streek of een bepaalde groep mensen waakten.

De protestantse reformatoren waren sterk gekant tegen de verering van heiligen en hun relikwieën. Ze legden de nadruk op hun waarde als voorbeeld van deugdzaamheid, die onthouden moest worden en als inspiratie kon dienen, maar niet om vereerd of aanbeden te worden. Ook wezen ze hun rol als bemiddelaar tussen God en de mens af en uitten ze kritiek op de beschrijvingen van de heiligenlevens, die ver van de werkelijkheid afstonden. In de protestantse iconografie bleven slechts enkele heiligenfiguren met een lange traditie behouden die op geen enkele wijze voorwerp van religieuze verering waren. Er verschenen wel levensbeschrijvingen van martelaren die hun leven hadden gegeven voor de reformatische geloofsleer.

De apostel Bartolomeüs
A. DÜRER, 1523. CGV

Barcelona, een stad van heiligen

Barcelona, de stad die volgens de overlevering door Herakles was gesticht, kreeg tijdens de Barok een nieuwe identiteit met een religieus karakter als een stad van martelaren en relikwieën. De heiligverklaring van Raimundus van Penyafort in 1601 zorgde voor grote euforie. Korte tijd later sprak Baltasar Calderón in zijn *Alabanzas de la insigne Ciudad de Barcelona... y de los seys cuerpos santos que tiene* (Lof over de geweldige stad Barcelona... en de zes heilige lichamen die zij bezit) van het "andere, nieuwe Rome". Hij doelde op de heiligen Eulalia, Matrona, Raimundus van Penyafort, Severus, Pacianus en Ollegarius. Van het succes in de strijd om de heiligen hing het aanzien van de stad en haar elites af. De Consell de Cent (Raad van Honderd) stelde alles in het werk en legde een grote vindingrijkheid aan de dag om de beschermheerschappij over religieuze orden, cultussen en heiligverklaringen over te nemen of te financieren.

Het martelaarschap van de heilige Eulalia, schutsvrouw van Barcelona. B. CHASSE, Barcelona, rond 1700. PA

De heilige Raimundus van Penyafort. B. TRISTANY, 1686. PA.

Maria Moeder der Barmhartigheid van de raadsheren.
ANONIEM, Barcelona,
1690 MNAC. Foto: FIA.

In het bovenste deel is Maria Moeder der Barmhartigheid (Mare de Déu de la Mercè) met de heilige Filetus en zestien andere Barcelonese heiligen te zien. In het onderste deel zijn de realistische beeltenissen van de zes raadsheren van de stad in 1690 afgebeeld. Het in dat jaar in de voorzaal van de Trentenari Nou geplaatste schilderij was in opdracht gegeven ter herdenking van het feit dat in 1688 de stad een sprinkhanenplaag gespaard was gebleven en dat de Barcelonese raadsheren vanaf 1690 niet meer hun hoed voor de koning hoefde af te nemen.

De consolidering van de Marieverering

Het idee van Maria als middelares en voorspreekster bij God won juist in die tijd aan kracht waarin de protestantse geloofsleren deze rol in twijfel hadden getrokken. Zoals in vele andere katholieke steden namen in Barcelona het aantal nissen en kleine kapelletjes met Mariabeelden, waarvan sommige tot op heden bewaard zijn gebleven, enorm toe en de broederschappen huldigden Maria met zeer populaire namen zoals Maria Moeder van God van de Rozenkrans en Maria Moeder der Smarten. Andere namen voor Maria kregen intussen een nieuw profiel, zoals Maria Moeder der Barmhartigheid, wiens verering zich in verband met de sprinkhanenplaag in de jaren 1686-1688 had geconsolideerd. De verering van de Immaculata ging terug op het door de monarchie gevoerde beleid ten gunste van een omvangrijke uniformering van de namen voor Maria, binnen het kader waarvan sommige steden, zoals Madrid en Sevilla, schilders zelfs stimuleerden een passende iconografie te ontwikkelen.

Nº 1070.

ACCION DE LA REAL COMP^a DE COMERCIO ESTABLECIDA EN

Interesa *Juan Sanmarti Comerciante Vecino de Barcelona*

en la R^a Comp^a con esta Accion por doscientos y cinquenta pesos de à ciento y veinte y ocho quartos

puesto en su Thesoreria; y en los repartos de utilidades que se hizieren en el modo y tiempos que se a

tregará al dueño de la Accion, ó á su apoderado, lo que por ella le corresponda: De este instrumen

zon el Contador, le refrendará el Secretario, y sellará con el sello dela R^a Compañia. Barcel

nuere de Agosto de mil seiscientos cinquenta y ocho.

D. Juan de M...

Por acuerdo de las S.^{as} D.^{as} D. Juan Vial...

Tomó razón

Por acuerdo de las S.^{as} D.^{as}

Amoroso

Juan Vial...

HET GELOOF IN DE BARCELONESE MAATSCHAPPIJ

Er waren echter niet uitsluitend tegenstellingen en meningsverschillen tussen de Reformatie en de Contrareformatie. Als overeenkomsten golden het wantrouwen tegen de volkscultuur en zijn geloofswereld, en het zoeken naar werkzame methoden voor sociale disciplineren. Ondanks de nabijheid van de Franse grens en de herhaaldelijke aanwezigheid van buitenlandse troepen, met name tijdens de Spaanse Successieoorlog (toen men elkaar wederzijds ervan beschuldigde een gevaar voor het werkelijke geloof te zijn), wordt er slechts een enkele keer melding gemaakt van plotseling opkomende ketterse praktijken in het katholieke Barcelona van de vroegmoderne tijd. Het door de Contrareformatie gevormde kerkelijke stramien heeft duidelijk zijn sporen nagelaten in de opbouw van de Barcelonese samenleving.

De door de heiligen beschermde stad Barcelona. Geschonken door de koninklijke handelsmaatschappij van Barcelona. I. VALLS, naar M. TRAMULLAS. Barcelona, 1750. PA

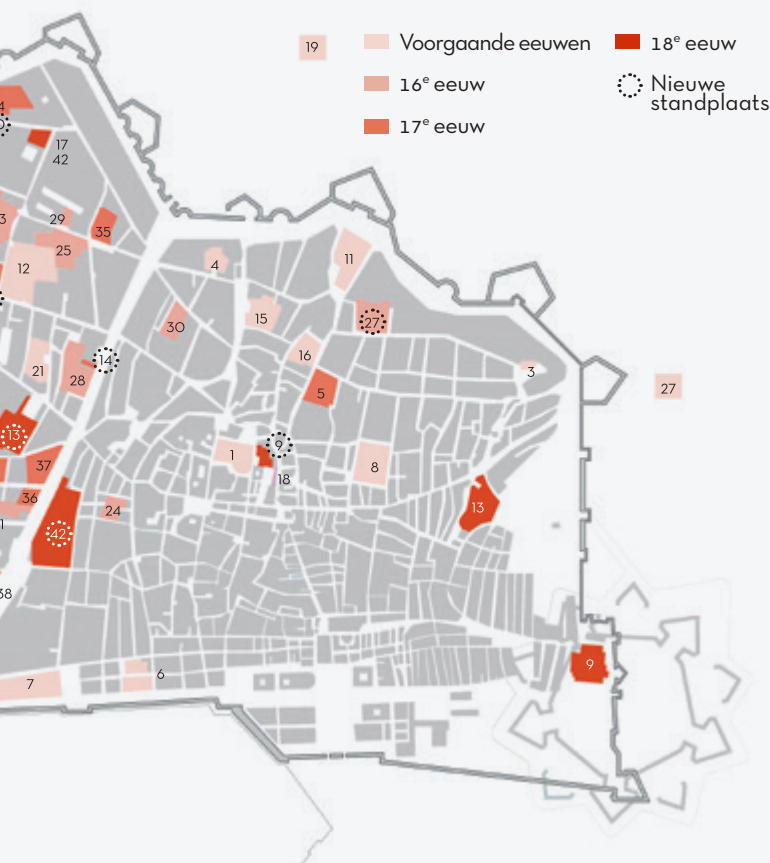
Palmzondagprocessie van het lekenbroederschap Moeder der Smarten bij het klooster Bonsuccés in Barcelona. G. REIG, 18e eeuw. МУНВА

DE BROEDERSCHAPPEN EN DE SOCIALE CONTROLE

De vrome lekenbroedersschappen, die aan een bepaalde geloofsovertuiging waren gewijd, vormden een essentieel instrument om toezicht op de bevolking te houden. Hun samenstelling was zeer gevarieerd, met leden uit verschillende sociale lagen, en ze stonden onder toezicht van ten minste één priester. Het lidmaatschap van een broederschap bracht niet alleen een aantal religieuze plichten met zich mee, zoals de mis bezoeken, regelmatig biechten en geestelijke oefeningen maar ook de verplichting om hulpdiensten te verlenen, zoals liefdadigheidswerk en ziekenhuisbezoeken. Tegelijkertijd waren de broedersschappen een plek van gemoedelijkheid, wederzijdse hulp en een netwerk voor burger- en volksfeesten.

KLOOSTERS IN BARCELONA

- 1 Kanunniken-klooster van de kathedraal
- 2 Klooster van St. Paulus van Camp
- 3 Klooster van St. Petrus van Puelles
- 4 Klooster van St. Anna en St. Eulalia
- 5 Klooster van St. Johannes van Jeruzalem
- 6 Klooster van Onze-Lieve-Vrouwe van de genade
- 7 St. Franciscus-klooster
- 8 St. Catharina-klooster
- 9 Klooster van St. Antonius en St. Clara
- 10 Klooster van Valldonzella
- 11 Klooster van de Heilige Maria van Jonqueres
- 12 Karmelietenklooster
- 13 Augustijnenklooster
- 14 Klooster van Nazareth
- 15 Klooster van Montsió
- 16 Klooster van de Heilige Maria Magdalena
- 17 Klooster van Montalegre, ontbonden
- 18 Koninklijke kapel
- 19 Klooster van Jezus
- 20 Klooster van St. Antonius Abt, ontbonden
- 21 Klooster van de Heilige Maria van Jeruzalem
- 22 Klooster van St. Mattheus
- 23 Klooster van de Engelen
- 24 Klooster van de Drie-eenheid
- 25 St. Elisabeth-klooster
- 26 Klooster van Onze-Lieve-Vrouwe van de overwinning, ontbonden
- 27 Klooster van St. Franciscus van Paula, ontbonden
- 28 St. Jozef-klooster
- 29 Klooster van de Heilige Willem van Aquitanië
- 30 St. Teresa-klooster
- 31 Klooster van St. Angel
- 32 Koninklijk klooster van St. Margaretha
- 33 St. Monica-klooster
- 34 Klooster van Jezus en Maria
- 35 Klooster van Bonsuccés
- 36 St. Bonaventura-klooster
- 37 Klooster van Bonanova
- 38 Klooster van St. Pieter van Nolas
- 39 Klooster van de Incarnatie
- 40 Klooster van St. Vincent en St. Raymundus
- 41 Augustijnenklooster van Penedides
- 42 St. Madrona-klooster

DE DOOD ALS ORDENEND PRINCIPE VAN HET LEVEN

Bij de voorbereiding op de dood waren een aantal normen en gedragsregels in acht te nemen om zeker te stellen dat men aan het einde van het leven in de hemel zou komen. Vrome teksten gaven aanwijzingen voor de redding van de ziel en onderstreepten, in tegenstelling tot het protestantisme, het belang van goede daden. Wanneer de dood naderde, werd de levenscyclus met de laatste sacramenten, ziekenzalving, biecht en communie, afgesloten. Door het gebed voor de stervenden kon middels de voorspraak van een heilige het verblijf van de ziel in het vagevuur worden verkort zodat de stervende eerder het paradijs kon binnengaan.

*Novissimo primero,
over de dood en haar
wegen, P. ABADAL,
1684. AHCB*

DE INQUISITIE, NOG STEEDS...

In de 18^e eeuw riep de Inquisitie, net zoals twee honderd jaar daarvoor, nog steeds op om Joden en Cryptojoden, Alumbrados (een Spaanse protestantvriendelijke stroming in de 16^e eeuw), lutheranen en protestanten in het algemeen aan te geven. De werkelijke bedreigingen kwamen met de verspreiding van de werken en de ideeën van de filosofen van de Verlichting echter inmiddels van een andere kant. Daarom verscherpte de inquisitierechtbank in Barcelona de controle over de boeken en breidde de lijst met verboden lectuur uit zonder de verspreiding van de ideeën die het Ancien Régime aantastten volledig te kunnen verhinderen. Deze erosie voltrok zich echter langzaam omdat de religieuze strategieën en de tijdens de Contrareformatie gecreëerde institutionele structuren zeer bestendig bleken te zijn.

Farandole van charlatans. F. DE GOYA, rond 1790. cgV

Toen de kanunnik Jaime Caresmar het waagde om vraagtekens te plaatsen bij de historische waarheid van ten minste een deel van het martelaarsverhaal van de heilige Eulalia, werd hij het slachtoffer van een felle lastercampagne en verbood de domkapittel van de kathedraal hem de toegang tot het archief. De toepassing van de kritische methode bij de documentatie van heiligen in tegenstelling tot de fantasievolle geschiedschrijving in de baroktijd zorgde zelfs nog in 1789, het jaar van de Franse Revolutie, voor grote verontwaardiging.

Moge het touw breken.
F. DE GOYA, 1814-
1815. CGV

Vernietiging van de
Inquisitie te Barcelona.
H. LECOMTE, 1820. AHCB

Destruction de la Inquisition en Barcelona.

OP WEG NAAR DE MODERNE TIJD

In het Europa van de vroegmoderne tijd leidde de breuk tussen de protestantse en katholieke wereld tot een nieuw kader voor de betrekkingen tussen steden en tussen maatschappelijke en politieke sectoren. De religieuze rivaliteiten leidden op continentaal niveau tot het ontstaan van een nieuwe geopolitiek en een nieuwe culturele situatie. Dit zien we terug in de religieuze gravures met duidelijke verschillen in het in de protestantse wereld verspreide narratieve repertoire van de bijbelse iconografie enerzijds en de verheerlijking van de eucharistie en de vereringen van heiligen en Maria als voorsprekers bij God in de katholieke gravures anderzijds. Het ging echter niet om afzonderlijke, van elkaar gescheiden ontwikkelingen. Zowel binnen de katholieke als protestantse wereld ging het er in de eerste plaats om de meerderheid in de pas te laten lopen en door intimidatie of, beter nog, subtiële indoctrinatie het geloof te leren. In dit opzicht waren de gravures de eerste massale propagandacampagne met gedrukte middelen in de geschiedenis.

Pas in de tweede helft van de 18^e eeuw werd tijdens de Verlichting de plaats van de godsdienst in het openbare leven steeds meer in twijfel getrokken en aan de rede geappelleerd om de machthebbers te demystificeren en de scheiding tussen staat en kerk te eisen. In Barcelona werd aan het begin van de 19^e eeuw met de moeizame opheffing van de Inquisitie (1813-1834) een mijlpaal in de aanvangsfase van het secularisatieproces bereikt. Een proces dat nergens rechtlijnig verliep en waarin in Barcelona niet alleen de solidariteit van het in de voorafgaande eeuwen gevormde kerkelijke structuur tot uitdrukking kwam maar ook een onderliggende sociale onvrede waarvan het antiklerikalisme een van zijn meest zichtbare uitingen was.

AFBEELDINGEN EN GELOOF. KATHOLIEKEN EN PROTESTANTEN IN EUROPA EN BARCELONA, 16^e-18^e EEUW

TENTOONSTELLING, VAN JUNI 2017 TOT JANUARI 2018

Organisatie en productie: MUHBA - Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona in samenwerking met de Col·lecció Gelonch Viladegut

Projectleiding: Joan Roca i Albert

Projectcoördinatie: Monica Blasco i Arasanz

Commissariaat en wetenschappelijk advies:

Sílvia Canalda, Cristina Fontcuberta i Farnadas, Antoni Gelonch i Viladegut (coördinatie) en Xavier Torres

Documentatie: Iris García Urbano en Marina Masnou

Historisch onderzoek: Edgar Straehle en Joan Roca i Albert

Uitvoerende coördinatie: Iris García Urbano

Museografie en vormgeving van de tentoonstelling:

Udeu arquitectura

Grafische vormgeving van de informatiedragers:

Run Design

Productie en montage: Croquis

Omlijsting: Acutangle

Verlichting: Haz de Luz 1

Conservering: Lúdia Font, Anna Lázaro en Carla Puerto, in samenwerking met Jordi Requena en Sílvia Pujagut

Restauratie: Toni Esperó, Nadir López Novell, Viviana López Novell, Taller de Restauració del CRAI - Universitat de Barcelona en Taller de Restauració del Monestir de Sant Pere de les Puel·les

Transport van voorwerpen: Tti i SIT

Verzekeringen: Marsh, AXA en Aon Artscope

Audiovisuele inhoud

Vergelijkingen

Draaiboek: Cristina Fontcuberta i Farnadas en Iris García Urbano

Productie en postproductie: Batabat

Documentatie: Cristina Fontcuberta, Iris García Urbano, Marina Masnou i Edgar Straehle

Beeldrechten: Marina Masnou

Muziek: Mis in b-kleine terts (BWV 232), J.S. Bach

La Capella Reial de Catalunya/Les Concert des Nations.

Onder leiding van: Jordi Savall

Alia Vox 9896

@ van de afbeeldingen:

Albertina, Vienna; Bayerische Staatsbibliothek München; BPK / Kupferstichkabinett, SMB / Jörg P. Anders and Volker-H. Schneider; Col·lecció Gelonch Viladegut; Musée international de la Réforme - Genève; Museum Catharijneconvent - Utrecht; Palau Antiquitats; Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek Dresden; Rijksmuseum - Amsterdam; The Metropolitan Museum of Art; Trustees of the British Museum; Universitätsbibliothek Heidelberg; Zentralbibliothek Zürich

Passional Christi en Antichristi, Lucas Cranach el Vell

Postproductie: Andrea Nanenti

@ van de afbeeldingen: Bayerische Staatsbibliothek München

Belangrijkste uitlener van de tentoonstellingswerken:

Col·lecció Gelonch Viladegut

Andere uitleeners: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona,

Arxiu del monestir de sant Benet de Montserrat, Arxiu del monestir de sant Pere de les Puel·les, Arxiu Parroquial de Santa Maria del Pi, Bayerische Staatsbibliothek München, Biblioteca de Catalunya, Biblioteca Nacional de España, Biblioteca Pública Episcopal del Seminario de Barcelona, Biblioteca Pública del Estado en Burgos, Col·lecció Domènec-Ballester, Col·lecció Sílvia Canalda, CRAI Biblioteca de Reserva. Universitat de Barcelona, Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Cartoteca de Catalunya, Musée Jean Calvin de Noyon, Museu Etnològic de Barcelona i de Cultures del Món, Museu Frederic Marès, Palau Antiquitats

Dankbetuigingen:

Mare Maria del Mar Albajar i Viñas, Elisenda Ardèvol, Mare Esperança Atarés, Jaume Ayats, Baldiri Barat i Domènec, Coloma Boada, Irene Brugués, Sílvia Canalda, Jordi Carrió, Klaus Ceynowa, Cor de Cambra GAC, Alfredo Chamorro, Sergi Cubell, Mossèn Gaietà de Casacuberta, Ana Marta de Catalina Blasco, François Debrabant, Bettina Erlenkamp, Benjamin Findinier, Josep Fornés, Salvador Garcia, Daniel Gil Solés, Maria José Gonzalvo, Sergi Grau, Sílvia Hiechinger, Ingrid Kastel, Josep Maria Martí Bonet, Lourdes Martín, Sergio Martínez Iglesias, Jaume Miranda, Maria del Carmen Monje Maté, Carme Montaner Garcia, Álvaro Notario Sánchez, Joan Ollé, Ernest Ortoll, Núria Peiris Pujolar, Neus Peregrina, Heidi Platenklamp, Nicole Quainon-Andry, Samantha Reichenbach, Jordi Sacasas, Carme Sandalines, Laia Santanach, Ana Santos Aramburo, Jordi Savall, Leonie Schwab, Hanne Schweiger, Eugènia Serra, Alexandra Simpfendorfer, Maria Sutor, Xavier Tarraubella, Alicia Torres, Josep Maria Trullén, Gemma Valls, Kees van Schooten, Rosa Vancells, Neus Verger Arce, Lluís Vilamajó, Sandra Weidmann, Thomas Werner en Astrid Winde

Samenwerkende instellingen:

Museu Frederic Marès, Museu de la Música de Barcelona, Palau de la Música Catalana

Programma en activiteiten:

Mònica Blasco, Arasanz i Teresa Macià en Elisenda Currià

Educatie: Teresa Macià en Meritxell Graus

Bezichtigingen en rondleidingen: Fragment Serveis Culturals

Communicatie: Àngels Bertran

Publicaties: Jaume Capsada

Organisatorische ondersteuning: Eulàlia Cartró i Ravet

Klantenservice: Carles Mela i Expertus

Administratie: Andreu Puig, Elena Rivali, José Manuel Sánchez en Teresa Soldino

Veiligheid: Senén Vallès i Punto en Control SA

Onderhoud: Enrique Alonso en Carlos Fumanal

MUHBA-team: Enrique Alonso, Julia Beltrán, Sergi Benajas, Àngels Bertran, Mònica Blasco, Josep Bracons, Jaume Capsada, Eulàlia Cartró, Carmen Cazalla, Lúdia Font, Carlos Fumanal, Marta Iglesias, Jaime Irgoyen, Anna Lázaro, Cristina López, Teresa Macià, Sònia Martínez, Carles Mela, Núria Miró, Mònica Mosteirín, Carla Puerto, Andreu Puig, Ramon Pujades, Emili Revilla, Elena Rivali, Joan Roca, Aurora de la Rosa, José Manuel Sánchez, Teresa Soldino, Edgar Straehle, Montserrat Valero, Senén Vallès en Dolors Xufré

TEKSTBOEK

Raad van Beheer van het Institut de Cultura de Barcelona

Voorzitter: Jaume Collboni Cuadrado

Vice-voorzitter: Gala Pin Ferrando

Leden: Jaume Ciurana i Llevadat, Joan Josep Puigcorbé i Benaiges, Pau Guix Pérez, Guillem Espriu Avendaño, Alfredo Bergua Valls, Pere Casas Zarzuela, Ricard Vinyes Ribas, Martina Mill  Bernard, Arantxa García Terente, F lix Ortega Sanz, Antonio Ramírez González, Núria Sempere Comas, Eduard Escoffet Coca

Secretariaat: Montserrat Oriol Bellot

Directeur: Valentí Oviedo Cornejo

Publicatieraad van het stadsbestuur van Barcelona:

Gerardo Pisarello Prados, Josep M. Montaner Martorell, Laura Pérez Castallo, Jordi Campillo G mez, Joan Llinares G mez, Marc Andreu Acebal,  gueda Ba  n Pérez, José Pérez Freijo, Pilar Roca Viola, Maria Tru   i Salvadó, Anna Giralt Brunet

MUHBA-serie:

tekstboeken voor tentoonstellingen

Leiding van de serie: Joan Roca

Samensteller: Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, Museu d'Història de Barcelona

Afbeeldingen en geloof

Katholieken en protestanten in Europa en Barcelona, 16^e-18^e eeuw

Teksten: Sílvia Canalda, Cristina Fontcuberta i Famadas, Antoni Gelonch, Joan Roca i Albert en Xavier Torres

Design en lay-out:

Run Design

Redactionele co rdinatie:

Edgar Straehle en M nica Blasco i Arasanz

Taalkundige revisie en vertalingen:

Stephan Wessels

Beeldrechten:

Iris García Urbano en Marina Masnou

Eerste uitgave: juni 2017

  van de uitgave: Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, Museu d'Història de Barcelona

  van de teksten: de auteurs

  van de afbeeldingen: Albertina-Vienna, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Bayerische Staatsbibliothek München, Biblioteca de Catalunya, Biblioteca Nacional de España, BPK / Kupferstichkabinett, SMB/ J rg P. Anders and Volker-H. Schneider: Astrid Winde, CRAI-Biblioteca de Reserva, Universitat de Barcelona, Col lecci  Gelonch Viladegut, Enric Gr cia, Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic, Musée international de la Réforme - Genève, Museum Catharijneconvent - Utrecht, Palau Antiguitats, Pep Parer, Rijksmuseum-Amsterdam, Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Trustees of the British Museum, Universitätsbibliothek Heidelberg, Zentralbibliothek Zürich

Omslag: De hiërarchie van de Kerk H. HENDRICK, 1597 - 1601. RA

Alles is in het werk gesteld om de eigenaren van de fotorechten te achterhalen. Mocht deze uitgave fouten of weglatingen bevatten, stel ons dan hiervan op de hoogte zodat deze in volgende oplagen kunnen worden hersteld

De volledige of gedeeltelijke reproductie van dit tekstboek zonder voorafgaande uitdrukkelijke toestemming van de uitgever is bij wet verboden.

DL B 16374-2017

ISBN 978-84-9156-005-0

www.bcn.cat/barcelonallibres
www.museuhistoria.bcn.cat

De MUHBA wil zich bedanken voor de ondersteuning van de vereniging Cercle del Museu:

Sponsorbedrijven El Peri dico, Ara, Aigües de Barcelona, Abertis, Repsol, Gas Natural Fenosa

Instellingen Societat Econ mica Barcelonesa d'Amics del País, Consell Econòmic i Social de Barcelona, Ateneu Barcelon s, Sport Cultura Barcelona, Associació Consell de Cent, Institut Europeu de la Mediterrània, Fundació Centre Internacional de Musica Antiga, Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya, Fundació Museu Historicosocial de La Maquinista Terrestre i Marítima i de Macosa, Cambra de Comerç de Barcelona, Fundació Pau Casals, FAYB Associació de Veïns i Veïnes de Barcelona

Leden en vrienden iGuzzini, Canon, Grup Juli 

MUHBA Zaalboekje

- 1 Shanties. The informal city
- 2 Connected Barcelona, transnational citizens
- 3 Barcelona and the Jocs Florals, 1859
- 4 Cerdà i Barcelona. La primera metròpoli, 1853-1897
- 5 Salomon ben Adret. Barcelona, 1235-1310
- 6 Ja tenim 600! La represa sense democràcia
- 7 The water revolution in Barcelona
- 8 Murals in the spotlight. The paintings in the capella de Sant Miquel
- 9 Calicoes, 1736-1847. The origins of industrial Barcelona
- 10 Barcelona, vint histories musicals
- 11 L'enginy de postguerra. Microcotxes de Barcelona
- 12 Feeding the city. The supply of Barcelona, from the 13th to the 20th centuries
- 13 Música, Noucentisme, Barcelona
- 14 La bandera de Santa Eulàlia i la seva restauració
- 15 De Wereld in 1714
- 16 Fabra & Coats fa museu
- 17 Urban Monasteries in Times of War. Sant Pere de les Puel·les and Santa Clara de Barcelona, 1691-1718
- 18 Música, guerra i pau a la Barcelona moderna i contemporània
- 19 La cartografia medieval i Barcelona
- 20 Barcelona in Late Antiquity. Christianity, the Visigoths and the City
- 21 Els jueus a la Barcelona medieval. MUHBA El Call
- 22 Barcelona Haggadot. The Jewish Splendour of Catalan Gothic
- 23 La casa Gralla. El periple d'un monument
- 24 First Farmers BCN. The major innovation 7,500 years ago

**Ajuntament
de Barcelona**

FSC
www.fsc.org

MIX

Papier van
verantwoorde
herkomst

FSC® C079342